

# N.F.S. Grundtvig og »Rationalisterne« i årene 1825-32

## Synspunkter og udvikling

Af Jens Rasmussen

### 1. Opdagelsen

I slutningen af juli måned 1825 prædikede N.F.S. Grundtvig i Vor Frelzers Kirke på 9. søndag efter Trinitatis. I prædikenen forkyndte han, at der eksisterede et nyttestamentligt folk, menigheden, der var frelst fra mørkets magt ved Kristus. Dåb og nadver var frelsesmidlerne for dette folk i kirken, og grundlaget var den apostolske trosbekendelse, hvis indhold var den treenige Gud - »Vel hører jeg, I sige, det skal staae i Bibelen, at denne vores, at denne alle Christnes Troes-Bekiendelse er *falsk*, men det er jo aabenbar Daarskab at tale saa, thi hvad der end staaer i Bibelen, saa er det jo lige vist og lige unægteligt, at den Troes-Bekiendelse, de Christne til alle Tider, i alle Menigheder har aflagt, den og ingen anden er de Christnes Troesbekiendelse, saa hvem der vil nægte det, var det end en Engel af Himmelen, han lyver grovt«.<sup>1</sup>

Allerede før denne prædiken den 31. juli 1825 har Grundtvig skrevet sig til erkendelsen. Det ses ifølge Kaj Thaning af Grundtvigs private udkast og arbejder, som ikke blev offentliggjort. Erkendelsen har Grundtvig senere kaldt sin »mageløse Opdagelse« - og den er også blevet betegnet: hans kirkelige anskuelse. Erkendelsen er ikke lige pludselig gået op for ham, men det sker gennem en udvikling. Første trin af hans »Opdagelse« er et nyt kirkesyn, idet kirken betragtes som en realitet før Skriften, hvilket samtidig medfører et nyt lys over dåb og nadver. Thaning skriver: »Kirken var altsaa til, før der var skrevet en tøndel af det Ny Testamente. Med denne erkendelse vakler Grundtvigs hidtidige forsvar for kristendommens troværdighed, der hvilede på Bibelens ord - selv om kirkehistorien på det sidste har spøgt i kulissen. Apologeten Grundtvig er rystet«.<sup>2</sup> Thaning lægger stor vægt på det første trin af Grundtvigs »Opdagelse« med det nyvundne kirkesyn inden offentliggørelsen i prædikenen den 31. juli 1825, mens det andet trin i »Opdagelsen« med fremhævelsen af trosbekendelsen som kirkens grundvold først i 1832 bliver mere end et kampvåben i kirkekampen, nemlig det værgeløse ord af vor Herres

egen mund i dåbspagtens forsagelse og tro - »Den anden opdagelse...medvirkede til, at den kirkelige bevægelse, [Grundtvig] gav anledning til, kunne få et sektpræg over sig«, slutter Thaning sin artikel.<sup>3</sup>

I denne artikel vil Grundtvigs udvikling under kirkekampen med hensyn til det andet trin af hans »Opdagelse« blive beskrevet især med inddragelse af »Theologisk Maanedsskrift«, for det viser sig her, at selve sagen for Grundtvig fra at være historisk i forsøget på at finde trosbekendelsens oprindelse bliver kirkelig med hovedvægten på dåbspagtens forsagelse og tro. Denne udvikling henlægger Thaning afgørende til 1832, men den sker allerede gradvis i de første år efter udgivelsen af »Kirkens Gienmæle« i 1825. Grundtvigs kirkelige anskuelse har lige siden haft stor betydning for folkekirkens gudstjenesteforståelse - uden at der måske ligefrem har været tale om »et sektpræg«.<sup>4</sup>

## 2. »Theologisk Maanedsskrift«

Grundtvig fremhæves ofte som den, der har påbegyndt kirkekampen. Kaj Baagø skriver: »I Grundtvig-litteraturen får Grundtvig ofte æren for at have påbegyndt kirkekampen. Det er absolut forkert. Da han udgav »Kirkens Gienmæle«, var opgøret med rationalisterne allerede i fuld gang, og man havde længe bekæmpet dem med symbolerne«. Kampdeltagerne var præsterne Jørgen Thisted og J.A.L. Holm samt ikke mindst dr. A.G. Rudelbach. Grundtvigs holdning vil alene blive beskrevet her. Men der var i tiden en skarp debat angående symbolforpligtelsen i kirken.<sup>5</sup>

Allerede i første nummer af tidsskriftet »Theologisk Maanedsskrift«, som Grundtvig sammen med dr. A.G. Rudelbach (og med magister J. Chr. Lindberg som medarbejder) startede i marts 1825, blev tonen slået an mod tidens »Rationalister«. Det skete i afhandlingen: »Om det 18. Aarhundredes Oplysning i Salighedens Sag«. Grundtvig gav her et billede af tilstanden i kristenheden: »I mine Øjne var det Attende Aarhundredes Oplysning kun Udbrud af en Gift, der gennem lange Tider havde samlet sig og nu omsider klarede sig i Kristenheden, saa paa dens Udryddelse er ikke at tænke; det højeste, vi tør haabe, er med Guds Hjælp at standse dens Udbredelse og redde dem, der saa at sige uskyldig er smittede deraf«. For

Grundtvig var tiden præget af »Oplysningens Ukristelighed«. Han mente, at »Oplysningens« moralsystemer ikke beskæftigede sig med evighedens standpunkt, men kun det timelige livs og den menneskelige dyds værdi. Grundtvig gør her »Oplysningen« til en eudaimonisme, hvor lykken i denne timelige og verdslige verden er drivkraften bag alle menneskets handlinger og etiske stræben.<sup>6</sup>

Grundtvig søgte i virkeligheden at fastholde tidens teologer på et standpunkt, som de var ved at forlade. Den teologiske retning, Rationalismen, som ikke mindst stiftsprovst H.G. Clausen var eksponent for, stod for en tolkning af de bibelske skrifter og kirkens dogmer, så de ikke stred mod fornuften. Moralen spillede en afgørende rolle, og blev opfattet som fast forankret i religionen. Man søgte grundlaget for moralen ved henvisning til Bibelen. Med tiden fik forsoningen i Kristi korsdød imidlertid større og større betydning<sup>7</sup> - ja, der blev lagt vægt på »Christendommens historiske Sandheder«. Hertil hørte »Apostlenes Beretninger om Jesu Fødsel, Liv og Vandel, Død«, her citeret efter præsten Nicolai Fabers prædikensamling »Tolv Prædikener« (1825). Faber var fra 1834 biskop på Fyn.<sup>8</sup>

I juli 1825 havde Grundtvig anmeldt pastor Fabers prædikener i »Theologisk Maanedsskrift«. Grundtvig var enig med Faber i, at der kun findes ét eneste åndeligt lys: »Uagtet jeg derfor aldrig kan enten ønske eller billige, at der prædikeres saaledes i Christenheden, finder jeg dog, der var alt meget vundet, naar der ingensteds blev prædikeret mere ubibelsk; thi deri er jeg aldeles enig med Forf., at i Grunden er og kan der kun være et eneste aandeligt Lys, nemlig Sandhedens, og hvem der da kun elsker og for Alvor søger Sandhed, kommer sikkert engang til, ganske anderledes end Forf. endnu, at høre Jesu Røst og troe paa Ham«. Grundtvig måtte indrømme, at med Faber havde det historiske vidnesbyrd om den sande kristendom i Ny Testamente fået langt mere vægt, end det var tilfældet hos andre inden for den retning, han meget generaliserende betegnede som »Rationalister«. Her var trods alt en søgen mod sandheden og et ønske om at bekæmpe vantroen.<sup>9</sup>

Men denne indrømmelse synes Grundtvig ikke at have givet til tidens betydningsfulde teologer, som han egentlig samlet vendte sig imod. Hertil hørte Sjællands biskop Fr. Münter og kgl. konfessionarius J.P. Mynster (senere biskop) samt universitetsprofessorerne P.E. Müller (senere biskop) og Jens Møller. De blev med årene mere evangeliske end fx stiftsprovsten ved Vor Frue Kirke i København,

H.G. Clausen. Mange ville prædike Kristus som Frelseren og Forløseren.<sup>10</sup> Rationalismens overvindelse kom gradvis i kraft af en personlig udvikling hos de teologer og præster, som Grundtvig betragtede som sine modstandere.<sup>11</sup>

### 3. »Kirkens Gienmæle«

En måneds tid efter sin prædiken den 31. juli 1825 brugte Grundtvig sin nyvundne »Opdagelse« som kampvåben mod »Rationalisterne«<sup>12</sup>, personificeret i professor H.N. Clausen på baggrund af dennes teologiske værk »Catholicismens og Protestantismens Kirkeforfatning, Lære og Ritus«. Dette værk udkom den 21. august 1825.<sup>13</sup>

Allerede den 26. august undertegnede Grundtvig fortalen til »Kirkens Gienmæle«, som udkom den 5. september - kun et par uger efter udgivelsen af Clausens bog. I fortalen erklærede Grundtvig Clausen »for en *falsk Lærer*, som misbruger det christelige Navn til, saavidt han formaaer, at forvirre og forføre Menigheden, stræber at undergrave den Kirke, han udgiver sig for at ville tjene og befæste!«<sup>14</sup>

Fortalen slutter med Grundtvigs afklarede forklaring på, hvorfor han nu kan gå imod Clausen: »Nu...gaaer jeg frem med en Sikkerhed, som jeg veed, maa være alle indlysende, og er vis paa, at GrundSætningen, om end jeg eller Andre skulle feile i Anvendelsen, er urokkelig, og kan nu aldrig mere oversees, saalænge der er en christelig Kirke«.<sup>15</sup> Den kristelige grundsætning var selve opdagelsen af den apostolske trosbekendelse som kirkens grundvold.

Grundtvig koncentrerede sin gennemgang af Clausens store værk på over 800 sider med i »Kirkens Gienmæle« hovedsagelig at beskæftige sig med fortale og indledning samt det afsnit, som handlede om den protestantiske kirkes lære - i alt cirka 50 sider (fra s. 298 frem til s. 350) - og endelig Clausens forslag til »kirkelige Formularer« sidst i bogen. Derimod beskæftigede Grundtvig sig hverken med afsnittet om »Kirkeforfatning og kirkelig Virksomhed«, der hos Clausen fyldte over 200 sider, eller det der i 1830'erne blev hovedsagen, spørgsmålet om »Kirkeritus«; dette afsnit fyldte de sidste 300 sider af værket. Det er således sidemæssigt en ganske snæver del af Clausens hele værk, som har Grundtvigs interesse i kirkekampen.

Men principielt var disse få sider i værket hovedsagen for Grundtvig. Clausen havde her understreget Skriften som det, der skilte de katolske og protestantiske kirkers lære. Protestantismen byggede alene på Skriften. Ved granskning af Skriften skulle man nå frem til Jesu ånd og lære. Derimod repræsenterede katolicismen en kirkelig autoritetstro, som Clausen tog afstand fra. Katolicismen byggede på kirken som historisk-hierarkisk institution. Set ud fra værkets egen sammenhæng kunne denne konklusion ikke virke overraskende - heller ikke på Grundtvig, om end han var mere positiv over for den katolske kirkes tradition med Justin, Irenæus og andre kirkefædre.<sup>16</sup>

Det var nok heller ikke værket som sådant, der interesserede Grundtvig, men derimod alene at bruge det som en anledning til at få fastslået sin egen problemstilling, nemlig at finde kirkens sikre grundvold (lære), som han netop fandt den i den apostolske trosbekendelse. Clausen havde behandlet kirkens lære ud fra et helt andet udgangspunkt. Som ingen anden kan netop Clausen blandt danske teologer på denne tid betegnes som skriftteolog. I sit store værk slog han fast, at Skriften er den eneste positive trosnorm, og den indeholder hele den åbenbarede kristenlære, sådan som Gud har meddelt sig. Skriften er det tilstrækkelige grundlag for troslæren. Den er sin egen tolk.

Dette provokerede Grundtvig, og hårdt langede han ud efter Clausen:<sup>17</sup> Hans evangeliske kirkelære holdt sig desværre ikke til det historiske vidnesbyrd (traditionen), og derved blev læserne narret. Således blev Clausens protestantiske kirke et »Luft-Castel«, selv om han både påberåbte sig Kristus, Bibelen og Luther. Med citater fra Clausens indledning nåede Grundtvig frem til, at Clausens kirkeforståelse overhovedet kun betød et samfund til at fremme »almindelig Religieusitet«. Grundtvig fastslog bestemt, at uden trosbekendelsen og dens historie findes der ingen kirke.<sup>18</sup>

Grundtvigs bestemmelse af Clausens kirkeforståelse blev imidlertid citeret alt for forenklet. Clausen talte i sin indledning ikke om et alment religiøst samfund. Men han understregede, at kirkens opgave blev at »hæve og hævde den religiøse Idee som altgjennemtrængende, eneherkende Princip«. Samtidig understregede han, at Jesu lære var den fuldkomne Åbenbaring, og først ved ham blev »den religiøse Idee« opfattet i sin rene åndelighed. For Clausen fyldte religiøsitet hele sindet og løftede til Gud.

Selvom Clausens kirke ikke lagde hovedvægten på kirkens tradition, holdt den sig til Jesu Åbenbaring, og dermed til det historiske om den sande kristendom i Ny Testamente (jf. nedenfor). Det var kernen i Clausens tale om religiøsitet. Således var kirken ikke helt tømt for indhold. Clausens kirke var ikke et »Luft-Castel«, som Grundtvig hævdede, men den skulle fremme religiøsitet, der var drivkraften i det kristne fællesskab og kaldte til aktiv indsats i kirken. Det drejede sig om for Clausen »at vække og fremkalde, nære og bestyrke det religieuse Sind«. Det skete ved, at kirken fremtrådte »som et synligt menneskeligt Samfund«, der kun kunne eksistere, hvis »Kirken fordrer et synligt Medium, der som Lov og Regel anviser et bestemt Middelpunkt for den forenede Stræben, og tillige selv er Organet, igjennem hvilket den kirkelige Virksomhed meddeler sig til Samfundets enkelte Medlemmer«. <sup>19</sup> Her var fra Clausens side lagt op til synodale ordninger i et »synligt« kirkesamfund - noget, Grundtvig slet ikke tog stilling til <sup>20</sup>.

For Grundtvig er kirken imidlertid i »Kirkens Gienmæle« fastslået som et trossamfund med en bestemt bekendelse:

»Dog...vil vi lade Prof. tænke sig ved Kirke overhovedet hvad han vil, naar han kun indrømmer os, at den *Christelige Kirke (Ecclesia Christiana)* er et *Troes-Samfund* med en *Troes-Bekjendelse*, som den forelægger alle dem, der vil indlemmes i den, indlemmer dem kun ved *Daaben* og *Nadveren* i sig, naar de tilegner sig *Bekjendelsen*«.

Dette er hovedtanken. Er kirken således ikke et trossamfund, er Clausen en kætter. Det var Grundtvigs ærinde at fastslå dette. <sup>21</sup> Herefter behandlede Grundtvig Clausens skriftsyn. Han citerede Clausen for, at der med kritisk strengthed måtte skelnes mellem det skrevne Ord og det mundtligt overleverede, og at enhver mundtlig tradition måtte prøves på Skriften for at være gyldig. Dette kaldte Grundtvig for en »Kulsvier-Tro paa Skriften«. <sup>22</sup> Men for Grundtvig blev det værre, når Clausen samtidig påstod, at Skriften er et historisk dokument fuldt af åbenlyse forskelligheder og modsigelser, ja, langt fra lysende klar. Clausen fandt, at det var apostlenes forskelligheder, som gjorde sig gældende. Følgen var, at det kun ved filologisk lærdom og filosofisk kritik blev muligt at udfylde manglerne. Det skete således ved fornuften, at Åbenbaringen blev tilgængelig for

menigheden.<sup>23</sup> Clausen satte fokus på den historisk-kritiske forskning, som fremkom i det 18. århundrede, og som stillede protestantismen og dens skriftprincip over for afgørende krav om nytænkning. Men i hans egen tid mødte hans synspunkter stærk modstand.<sup>24</sup>

Grundtvig fandt det naragtigt, at Skriften både var dunkel og klar:

»Nu finde dog vist alle Læsere, det er et snurrigt Luft-Castel, den protestantiske Kirke, Prof. Clausen gaar frugtsommelig med, og saa naragtig en Tro har der neppe været i Verden, som den, at en Bog kan paa een Gang være sine Læseres Kundskabs-Kilde og Troes-Regel, og tillige deres Sko-Visk, være baade ægte og uægte, klar og dunkel, fuldstændig og mangelfuld, bestemt og ubestemt, guddommelig sand og aabenbar falsk.«<sup>25</sup>

Grundtvig beskæftigede sig videre med Skriftens og bekendelsens indbyrdes forhold og fandt, at Bibelen er kirkens lys alene på baggrund af den kristelige kirkes historiske vidnesbyrd. For Grundtvig var »Skriften udtrykkelig stilet til den allerede troende og døbte Menighed«. Skriften »vil ikke lære den noget Nyt, men kun bestyrke og stadfæste den i sin christelige Tro, der, som bekiendt, forudsættes!« Han afviste ikke, at Skriften for Luther kunne være trosregelen, men han tilføjede, at også hos Luther var Ånden og troen forudsætning for Skriften. Således var præsterne i Den augsburgske Bekendelse (1530) bundet til »den apostoliske Troes-Bekiendelse (Art. III) og til den eneste sande, historisk-christelige, uforanderlige, catholske Kirke (Art. VII og XXI)«, og Grundtvig mente derfor, at Clausen burde lade Luther hvile i fred og ikke tage patent på ham.<sup>26</sup>

Grundtvig fremhævede Clausens kritiske forståelse af kirkehistorien som en svaghed. Han drog den konklusion, at professoren kun ville holde sig til Kristus som eneste Herre og Mester og til Skriften som eneste og tilstrækkelige regel og rettesnor, men spurgte Grundtvig: »Hvorledes kommer vi da til Christus og Skriften, uden paa et Kостейskift igiennem *Luften*, naar vi forsætlig forbigaae den hele mellemliggende Historie, som jo er den eneste virkelige Vei giennem *Tiden!*«. Clausens skepsis over for historiske sikre beviser anfægtede ikke den sejrsvare Grundtvig, der allerede lovede sine læsere at ville føre et historisk bevis for, at den apostolske trosbekendelse hørte til den kristne kirkes oprindelse: »Alle kirkelige Bøglærde veed, det var

mig en let Sag at fremføre Vidnesbyrd i Snesetal om, at vor Troes-Bekjendelse virkelig er den, der har ligget den Christelige Kirke paa Tunge, fra det første Øieblik den oplod sin Mund, til høirøstet at forsvare sin aandelige Rigdom mod aabenbare Fiender og mod falske Venner«. <sup>27</sup>

Til slut i »Kirkens Gienmæle« behandlede Grundtvig Clausens liberale forståelse af præsteeden. Grundtvig mente, at den skulle forstås bogstaveligt, og ønskede dermed at fastholde Clausen på de symbolske bøger. Grundtvig anklagede ham for at bryde præsteeden. <sup>28</sup>

#### 4. Grundtvigs historiske bevis

Det var en stor skuffelse for Grundtvig, at prof. H.N. Clausen ikke ville i aandelig kamp med ham, men valgte at anlægge injurieresag mod ham. Den vandt Clausen, og Grundtvig blev i oktober 1826 idømt bøde og fremtidig censur. Forinden havde han opgivet sit præsteembede i maj 1826 ud fra mange grunde, så som de ledende teologers modstand mod ham, embedets byrder og ikke mindst injurieprocessens konsekvenser i kraft af det vanskelige i at påtale »falsk Lære« inden for statskirkens rammer. Afgørende for Grundtvig var også, at det blev ham nægtet at bruge sit udgivne sanghæfte i forbindelse med den danske kirkes tusindårsfest sidst i maj 1826. <sup>29</sup> Men Grundtvig kunne formentlig ikke have ventet andet end at tabe injurieresagen på baggrund af de grove beskyldninger om, at Clausen var en »falsk Lærer« - ja, »en Kiætter«. Det var beskyldninger, der netop fordunklede hans egentlige debatærinde med at gå imod tidens »Skrifteologer« ved at understrege den apostolske trosbekendelse som kirkens eneste sikre grundvold.

Grundtvigs egentlige debatærinde, i særdeleshed hans positive løfte til sine læsere om et historisk bevis for den apostolske trosbekendelses oprindelse i den kristne kirke, skal følges her. Hans beskæftigelse de følgende år med dette spørgsmål kan aflæses i »Theologisk Maanedsskrift« årene 1826-28 - som fremhævet af prof. J. Oskar Andersen. <sup>30</sup> Hele denne proces førte Grundtvig til en stadig klarere forståelse af sin kirkelige anskuelse.

I »Kirkens Gienmæle« er det ikke klart, om Grundtvig mener, at en historisk bevisførelse for Kristentroens oprindelse både gælder et



mundtligt og et skriftligt vidnesbyrd. Men allerede i den første store afhandling om emnet - »Om den sande Christendom« (1826) - søgte Grundtvig først at lægge vægt på Ny Testamente, som et skriftligt vidnesbyrd, men nåede frem til den erkendelse, at på skriftlærde menneskelige beviser kunne den almindelige menighed ikke grunde sin tro og sit håb. Herefter søgte han forgæves ved hjælp af kirkehistorien, hvor dog Bibelen hørte til den ældste kirkehistorie, og han søgte den personlige religiøse trang som grundlag, men indså, at »Menneskene, ved blot at gaae ud fra den religiøse Trang, de følte, og stile efter, hvad der kunde afhjælpe den, vare udsatte for tusinde Arter af Selv-Bedrag«. Da hverken de videnskabelige eller de personlige vidnesbyrd var andet end rent menneskelige vidnesbyrd, måtte han ty til at finde et guddommeligt sikkert vidnesbyrd i kirkehistorien, der dog anviste vejen, om end det ikke kunne historisk dokumentere målet - og i slutningen af afhandlingen kom så erkendelsen: »Kun da er vi Noget i den Høiestes Øine, naar vi i vore egne er et Intet..., naar Han, Hans Ære, Hans Seier, Hans Krone er os Alt! Det har jeg...levende følt, og da fandt jeg, under Bekymringen for den adspredte Hjord...*Vidnesbyrdet*, fuldgyldigt for os alle, for Læg og Lærd, det *levende Vidnesbyrd*, som gik fra Mund til Mund i Christi Kirke, uforandret gennem alle Omskiftelser, uafhængigt af alle Skoler i Christenheden, af alle Partier blandt de Skrift-Kløge«. <sup>31</sup>

Grundtvig fastholdt alene den levende mundtlige bekendelse ned gennem tiderne, og derved fraveg han et egentligt historisk bevis, som lovet i »Kirkens Gienmæle«. I virkeligheden måtte han nu erkende dét - som han håned Clausen for - at han måtte foretage et ridt på et kosterkaft ned gennem kirkehistorien for at nå til Kristus. Han kunne hverken anvende Skriften eller kirkehistorien som bevismateriale, men måtte indrømme, at »hvad jeg end paa denne Vei fandt, skjøndt det i mine Øine er Guld værdt, var dog *ikke* det *levende Vidnesbyrd*«. <sup>32</sup>

Dette understregede Grundtvig i sin næste afhandling om emnet: »Om Christendommens Sandhed« (1826-27). Her udbyggede Grundtvig sin opdagelse. Han gjorde op med tidens lutherske skrifteologi og vedkendte sig et andet forhold til Skriften end Morten Luther <sup>33</sup>, selvom han fastholdt trosenighed med ham. Grundtvig fandt, at det var umuligt at forsvare »Christendommens Sandhed eller den lutherske Christendoms Ægthed, naar man saaledes sammenblander og forvexler Bibelen med Christendommen; at man vil udlede Denne af

Hiin, og lade alle Indvendinger mod Bibelen og den lutherske Skrift-Fortolkning gjælde for Indvendinger mod Christendommens Sandhed og mod den lutherske Christendoms Ægthed. Jeg vedkjender mig da frit og aabenbart herved den klare Paastand, at, hvor fast og inderlig end Kirke-Historien sammenknytter Christendom og Bibel, saa er de dog, netop fordi de hænger sammen ved et *Baand*, ikke Eet og det Samme, og at, skjøndt Baandet, efter *min Forstand*, er uopløseligt, saa er de dog ingenlunde i Tankerne og i Begrebet uadskillelige«. Urmenigheden havde ikke Det Ny Testamente. Kristendommen kan således med trosbekendelsen skilles ud fra Skriften: »Lød nu virkelig den christelige Troes-Bekjendelse *blot* paa, at Bibelen var en guddommelig Bog, da vilde jeg meget betakke mig baade for at hedde Christen, og for at forsvare den christelige Tro«. <sup>34</sup>

Kirkens tro var allerede fastslået i »Kirkens Gienmæle«, og stod for Grundtvig fast på samme grundlag, mens lærde fortolkninger af Skriften og kirkehistorien var anskuelse, som forandrede sig og skulle adskilles fra den kristelige tro: »Vi maa paa det skarpeste skelne mellem den christelige Tro, og vor Theologi«. Han angreb netop tidens lutherske skrifteologi for at sammenblande tro og teologi. <sup>35</sup>

I fortsættelsen af afhandlingen udvikledes erkendelsen af den levende mundtlige bekendelse ned gennem tiderne sig til et egentligt kædebevis, hvor nu også dåbens særlige betydning blev inddraget. Tidligere - blandt andet i »Kirkens Gienmæle« - havde han blot betonet sakramenterne (dåb og nadver) som frelsesmidlerne. Grundtvig fastslog, »at det var denne Tro, der fra Apostlenes Dage uafbrudt forplantedes med Daaben fra Slægt til Slægt og fra Folk til Andet«, som var »det levende Vidnesbyrd«. Kirken var et trossamfund givet med dåben:

»Kirken beraaber sig herved udtrykkelig paa *Herrens Befaling*, at alle de, som vil høre ham til, være Christne, skal døbes i Faderens og Sønnens og den Hellig-Aands Navn, men i sit eget Navn forlanger Kirken af alle, som vil døbes, *sin Troes* høitidelige Bekjendelse, og en ligesaa høitidelig Krigs-Erklæring mod *Djævelen*, alle hans Gierninger og alt hans Væsen«. <sup>36</sup>

Grundtvig kom her til klarhed over dåbens rækkevidde: alt var i dåben givet et menneske af Gud. Grundtvig udviklede sine tanker om dåbspagten som det levende forhold mellem Gud og menneske givet

med ja-ordet på forsagelse og bekendelse, som den altid havde lydt som »et mundtligt Ord« ned gennem tiderne<sup>37</sup>- »den christelige Troes-Bekjendelse som Troens levende uforanderlige Grund-Begreb«. <sup>38</sup> Dåbspagten var det uforanderlige siden Kristus - kirkens grundvold. »*Troes-Bekjendelsen* ved Daaben er jo et fuldgyldigt Vidnesbyrd om, hvad alle de skal troe, der vil være Christne«. <sup>39</sup>

Denne klarhed betød for Grundtvig, at nu var menigmand ikke længere i sit kristenliv afhængig af præsterne og deres skriftfortolkning: »Nu behøver da Menigheden ikke at troe blindt paa sine Præster, men kan bedømme deres Tale om hvad der staaer i Skriften efter *Troens Regel*, og christelige Præster har...den Glæde at kunne sige til deres Tilhørere med Apostelen: jeg taler som til Forstandige, dømmer selv hvad jeg siger«. <sup>40</sup> Grundtvig fastslog, at vi skal »adskille *Troens Sag*, som er hele Menighedens, fra Bibelens Sag, som er de christelige Læseses og aabenbar mest de christelige Boglærdes, for at Menigheden kan hvile trygt i Troen, medens vi trættes om Skriften, og i Bekjendelsen have en fast Regel at følge ved sit Skjøn om de uenige Skriftkloges Forhold til Christendommen«. <sup>41</sup>

Selve udtrykket »Daabs-Pagten« fremtrådte klart i Grundtvigs artikel »Om den Apostoliske Troes-Bekjendelse som christelig Troes-Regel« (1827), der indeholdt en oversættelse af et afsnit af den tyske professor Delbrücks bog om Melanchton - ledsaget af Grundtvigs »Anmærkninger«: »*Daabs-Pagten* skal [enhver] holde, eller *udmelde* sig af Samfundet; thi den der vitterlig lærer mod Daabs-Pagten, er aabenbar ligesaa lidt *vor* Med-Christen, som den *U-Døbte!*«. Her kom Grundtvig ind på udelukkelse af den enkelte menighed (trossamfund), idet han på dette tidspunkt forestillede sig en udskillelse af Statskirken - omtalt i afhandlingen »Om Religions-Frihed« (1827). <sup>42</sup> Grundtvig tænkte især på udelukkelse af »vore Præster og Professorer«, der ikke ville underkaste sig kirkens »Troes-Regel« - stadig levede således kirkekampen i Grundtvig. <sup>43</sup>

I 1828 kom Grundtvigs anmeldelse af professor Delbrücks skrift om Melanchton. <sup>44</sup> Grundtvig fastslog endnu en gang, at vor trosregels grundkristelighed ikke kunne forsvares med de apostolske Skrifter, med kirkefædrenes skrifter, »eller som jeg i mange Aar troede, med hele *den skrevne Kirke-Historie*«, men derimod »som jeg nu paastaer først og fremmest med *den mundtlige Kirke-Historie*; som ved *Daaben er uafbrudt, aabenlydt og levende* forplantet fra Slægt til Slægt i Menigheden«. Troen lod sig kun udlede af »vor

Troes-Bekiendelse ved Daaben, uden alt videre Beviis«. Dette »er unægtelig *Grund-Regelen for vor Tro*, og for hele vor kirkelige Tanke-Gang; saalænge vi vil høre til det Kirke-Samfund, hvori vi ved Daaben, *kun under dette Vilkaar*, optages!« Hele vægten lå nu på selve dåbshandlingen.<sup>45</sup>

Således var ethvert historisk bevis efterhånden blevet overflødig for Grundtvig.<sup>46</sup> Troen skulle adskilles fra fornuften - dvs. fra skole og teologi. Enhver videnskabelig undersøgelse af trosbekendelsen skulle behandles i »Skolen«, og man kunne roligt se til, for »hvor... Troesbekjendelsen er i Kraft, som *Daabsbetingelse*, der har den Intet at bevise, men kun Angreb at afværge.«<sup>47</sup> Grundtvig understregede, at »de rationalistiske Theologers anti-christelige Paastande, i Bund og Grund opløser Kirke-Samfundet«. Men nu har den påstand rejst sig, at »de Christnes *Arilds-Tro* er...det Uforanderlige«. Arildstroen er netop den levende tro, som bekendes (her og nu) med ja-ordet i dåbspagten og dermed i kirkens dåbsritual.<sup>48</sup> Det afgørende for Grundtvig var, at hele spørgsmålet om Apostolicum ikke længere var historisk, men derimod kirkeligt.

Siden »Kirkens Gienmæle« var erkendelsen således blevet anderledes betonet og udvidet. Det drejede sig ikke mere om et egentligt historisk bevis. Det altafgørende var heller ikke hele det historiske perspektiv (dvs. det mundtlige kædebevis) - den levende mundtlige bekendelse ubrudt ned gennem tiderne. Den var blevet en klar forudsætning - »thi døbde vi paa en anden Tro, end de første Christne...da var vi aabenbar ikke Christne, men Kiætter«! Hovedvægten lå herefter på selve dåbshandlingen, dvs. i »vor Troes-Bekiendelse ved Daaben«. Grundtvig rekapitulerede sit synspunkt således: »I *Daabs-Bekiendelsen* selv har altsaa hele *Menigheden* samme Sikkerhed for dens christelige Ægthed, som der boglig kan have for Begivenhederne i Historiens lyseste Tids-Rum, og meer forlanger Ingen, som det ei er om Tvivl, men om Sikkerhed at gjøre!«<sup>49</sup>

### 5. Et trossamfund i kraft af dåbspagten

På baggrund af Grundtvigs angreb på prof. Clausen i »Kirkens Gienmæle« havde denne forståeligt nok slæbt Grundtvig i retten. I en konfessionel stat, hvor overtrædelsen af statskirkens symbolske bøger (dvs. bekendelsesskrifterne) blev regnet for en borgerlig forseelse,

kunne prof. Clausen som borger og professor i teologi næsten kun reagere på Grundtvigs anklage ved at anlægge injuriersag.

Set fra Grundtvigs synspunkt betød udfaldet af sagen, hvor øvrigheden stillede sig på Clausens side, at man ikke længere kunne betro staten varetagelsen af lærens indhold. I skriftet »Om Religions-Frihed« (1827) erklærede Grundtvig sig for indførelsen af religionsfrihed, og dermed ville der blive givet mulighed for udtræden af statskirken. Allerede efter Englandsrejserne 1829-31 ændrede hans frihedskrav sig - først formuleret i skriftet »Om Daabs-Pagten« (1832), siden i skriftet »Den danske Stats-Kirke upartisk betragtet« (1834).

Men før det kom dertil, ansøgte 155 københavnske vakte den 24. november 1831 kongen om at måtte danne en fri menighed uden for statskirken med Grundtvig som præst. Det blev afslået. Men i marts 1832 blev det godkendt, at Grundtvig kunne prædike til aftensang i Frederiks tyske kirke på Christianshavn, og her samledes en kreds af vakte.<sup>50</sup> Der var således fastslået en forkyndelsesfrihed, men stadig var Grundtvigs kreds af vakte henvist til deres lokale sognepræst ved dåb, nadver og konfirmation. Dette blev et problem, fordi præster ændrede i formularerne til trods for, at det allerede i kancelliskrivelse af 12. august 1828 på baggrund af indsendte klager var blevet indskærpet, at der ikke måtte ændres i Kirkeritualets formularer ved de kirkelige handlinger.

Præsters egenhændige revideringer af Kirkeritualet (1685), ikke mindst i nadver- og dåbsformularerne, førte til de vaktens klager først mod pastor Stenersen Gad (Trinitatis kirke), dernæst mod hans svigerfader stiftsprovst H.G. Clausen (Vor Frue kirke) i begyndelsen af 1830'erne i København. Deres sager er de oftest fremhævede. Det var mod H.G. Clausen, at Grundtvig skrev sit skrift »Om Daabs-Pagten« (1832).

Magister J.C. Lindberg førte dog an i denne kætterjagt på præsters egenhændige ritualrevideringer.<sup>51</sup> Det drejede sig for Stenersen Gads vedkommende om ændringer i nadvertiltalen. Formuleringen: »Hvormed han har fyldestgjort for alle Eders Synder«, blev ændret således: »til hvis Ihukommelse I helligholde denne Handling«. H.G. Clausen ændrede i selve dåbsformularen. Han udelod korstegningen og ledet »nedfoer til Helvede« samt ændrede forsagelsen til: »Forsager du Synden og alt Ondt, som er Gud mishageligt?«.<sup>52</sup>

Grundtvig erklærede ligefrem i skriftet »Om Daabs-Pagten«, at nu »synes Maalet nok at være fuldt«. Han fandt, at det af regering og

kirkelige myndigheder blev forlangt, at »jeg og de andre gammeldags Christne« skulle forblive i statskirken, uden at »vor Tro« blev taget alvorligt. Grundtvig erklærede, »at vor Daab er ægte christelig...at vi kun er i Kirke-Samfund med dem, der har *Daab* tilfælles med os«. For »vor Daab er ikke meddeelt os ubetinget; men Kirken har oprettet en *Daabs-Pagt* med os, som indeholdes i *Spørgsmaal og Gjensvar* ...Denne *Daabs-Pagt*...er uadskillelig fra den ægte christelige Daab«, som ikke alene står at læse i alterbogen<sup>53</sup>, men også hos Morten Luther, ja, i »den Biskoppelige og Pavelige Kirke«. Man kunne således ikke som stiftsprovst Clausen forandre dåbspagten uden at ændre hele kirkesamfundet, understregede Grundtvig.<sup>54</sup>

Det største problem for Grundtvig var H.G. Clausens ændring i Djævforsagelsen. For der var »samme Forskiel paa at forsage den onde Aand og at forsage Ondt, som imellem at troe paa den *Hellig-Aand* og at troe paa *Hellighed*, eller at troe paa *Sønligheden* og paa *Sønnen*, paa *Faderligheden* og paa *Faderen*«. Det afgørende var, at vi forsagede »den personlige Fjende og Bagvasker af den *Christne Tro* og den *Christne Kirke*«. Man kunne med andre ord ikke bare forsage alt ondt, for det var noget ubestemt, som i sig selv bliver til det onde, fastslog Grundtvig.<sup>55</sup>

Debatten blandt Grundtvigs modstandere fortsatte i 1830'erne. I to skrifter 1831-32 (»Et fornødent Selvforsvar« og »Om liturgisk Frihed«) udtrykte pastor Stenersen Gad synspunkter, som deltes af mange af samtidens præster: præsten stod over for et meget forældet ritual, derfor burde der være frihed til at ændre ord og sætninger, i det mindste væsentlige dele af formularerne, for at lette samtidens forståelse og fremme andagten. Det var egentlig synspunkter, som biskopperne P.O. Boisen (Lolland-Falster) og N.E. Balle (Sjælland) tidligere også havde givet udtryk for.

Stiftsprovst Clausens søn, prof. H.N. Clausen tog faderen i forsvar. I to artikler i »Maanedsskrift for Litteratur« (1832, 12. hefte og 1834, 1. hefte) imødegik H.N. Clausen ud fra Skriften den grundtvigske påstand om, at antagelsen af en personlig Djævel var en væsentlig del af kristendommen, og at forsagelsen af denne Djævel nødvendigt hørte med til en sand kristen dåb. Derimod sagde Clausen, at den personlige Djævel havde spillet en stor rolle i folketroen. Læren om det onde hørte til gengæld til de kristelige hovedlærdomme, ligesom der i Bibelen oftere taltes om forsagelse af synd end om forsagelse af Djævelen.<sup>56</sup>

Denne ritualdebat fortsatte langt ind i regeringens rækker. I kancelliet stod generalprokurør A.S. Ørsted (dvs. enevældens lovforfatter) i opposition til kancelliets chef P.C. Stemann. Uenigheden fremkom i forbindelse med beslutningen om at bede biskopperne om en betænkning, der skulle vurdere en eventuel ritualrevision, og endvidere drejede uenigheden sig om, hvorvidt H.G. Clausen skulle have en påtale (som han i sidste ende fik), fordi han ikke fulgte Kirkerituallet (1685), som han som embedsmand var forpligtet til at holde fuldt ud. Ørsted hævdede, at så godt som i alle landets kirker fraveg man Kirkerituallet, og at præsterne ikke aflagde ed på bogstaveligt at ville følge rituallet, og at præsterne ikke var embedsmænd i samme forstand som de verdslige embedsmænd, idet de i deres gerning måtte lade sig lede af samvittigheden.<sup>57</sup> Hvor meget der konkret blev ændret i fx dåbsritualet, er svært at vurdere, men dåbssynet hos blandt andet flere af de fynske præster i ritualdebatten var opfattet sådan, at dåbens sakramentale nådehandling ikke kunne stå alene, men måtte suppleres med konfirmation og den første nadverdeltagelse. Således var der slægtskab med det baptistiske dåbssyn.<sup>58</sup>

Situationen var uholdbar på grund af den voldsomme debat, der fulgte - ikke mindst fra de vaktens side med magister Jac. Chr. Lindberg i spidsen. Derfor valgte regeringen i april 1834 at indhente betænkninger hos landets biskopper vedrørende eventuelle »Forandringer i Rituallet og den tilhørende Alterbog«. Det betød, at hele ritualsagen blev et varmt emne i den kirkelige debat gennem 1830'erne og i begyndelsen af 1840'erne.

## 6. Den kirkelige frihed

Men Grundtvig var allerede i sit skrift om dåbspagten fra 1832 - på baggrund af den stærke uenighed mellem »de gammeldags Christne« og »den nymodens Christendom« - nået til den erkendelse, at det var blevet nødvendigt at bevare samvittighedsfriheden i statskirken, og denne frihed skulle tilstås begge parter. Således foreslog Grundtvig sognebåndsløsning med hensyn til dåb, nadver og konfirmation (dåbsoplæringen).<sup>59</sup> Men samvittighedsfriheden skulle også gælde præsterne. De skulle have mulighed for at vælge mellem »dobbelte Formularer« - »thi ved Siden ad de gamle Formularer...kan der meget

godt staae andre...naar Sogne-Baandet kun er løst, saa Menigheden ikke bebyrdes og forarges derved«. <sup>60</sup>

Prof. H.N. Clausen havde også foreslået denne ritualfrihed for præster, og det allerede i 1825. Grundtvig understregede imidlertid kraftigt, at denne valgfrihed skulle ledsages af sognebåndsløsning, så lægfolket fik en tilsvarende frihed. <sup>61</sup>

Opstemt udbrød Grundtvig til sidst i sit skrift om dåbspagten: »*Danske Lands-Mænd!* hvad skal det dog betyde, og af hvem har vi dog faaet den ligesaa udanske som uchristelige Lyst til at beherske hinandens Samvittighed, og, om mueligt, myrde hinandens Tro i Vuggen!« <sup>62</sup> Her mødte samtiden således en mere fordragelig Grundtvig end tidligere.

Få år efter i 1834 kom Grundtvigs skrift »Den danske Stats-Kirke upartisk betragtet« (1834). Heri fremkom hans principielle overvejelser om den kirkelige frihed.

Han fraveg ønsket om en bekendelseskirke og gik ind for en »fri Stats-Kirke« - en borgerlig ramme om det religiøse liv, hvor der også kunne være plads til kvækere, ja senere nævntes baptister. Trods forskellig tro skulle man blive sammen inden for statskirken for det borgerlige fællesskabs skyld. Således skulle frihedskravet gælde inden for statskirken i form af sognebåndsløsning og fuld dogmatisk og liturgisk præstefrihed, hvorved menighed og præst ud fra hver sin tro frit kunne finde hinanden.

Men hans kirkelige frihedskrav blev dog siden hen kun realiseret i begrænset omfang, hvor det drejede sig om friheden for sognetvang. Således blev loven om sognebåndsløsning (1855) og valgmenighedsloven (1868) indført langt senere, mens den nævnte præstefrihed aldrig blev til noget. <sup>63</sup>

### *7. Sammenfatning - sagen var ikke historisk men kirkelig*

Denne udvikling er ikke indgående blevet behandlet her, men derimod udviklingen af Grundtvigs kirkelige anskuelse og dåbssyn i debatten med »Rationalisterne« i perioden 1825-32, og ikke mindst Grundtvigs positive løfte til sine læsere - fremsagt i »Kirkens Gienmæle« - om et historisk bevis for den apostolske trosbekendelses oprindelse i den kristne kirke. Strengt taget kan det siges, at i »Kirkens



Gienmæle« drejede det sig om Kristus-troens oprindelighed i kirken bag om Skriften.

I hele opgøret med sine modstandere - ikke mindst Clausenfamilien - betegnede Grundtvig tidens ledende teologer og præster som »Rationalister«, hvilket var for unuanceret, og det kom til at spærre for andres forståelse af hans egentlige ærinde. Både moderate kræfter og universitetsfolk, som fx prof. H.N. Clausen, havde understreget Skriftens overordnede betydning - set i forhold til kirkens tradition og historiske vidnesbyrd.

Men anderledes hos Grundtvig. Der var sket en klar udvikling af Grundtvigs kirkesyn siden 1825 med opdagelsen af kirken, dels som værende til før Skriften, hvilket giver dåb og nadver særlig betydning, og dels som et trossamfund bundet til Apostolicum.<sup>64</sup> De efterfølgende år viste Grundtvigs usikkerhed med hensyn til et historisk bevis, for det historiske kirkevidnesbyrd bagom Skriften unddrog sig almindelig historisk bevisførelse. I Grundtvigs afhandlinger i »Theologisk Maanedsskrift« efter »Kirkens Gienmæle« mundede hele hans kirkelige anskuelse allerede i 1828 ud i dåbspagtens uforanderlighed - alt var skænket allerede i barnedåben ved dåbstro og dåbspagt.

Grundtvig måtte erkende, at det drejede sig ikke om et historisk bevis. En forudsætning var derimod det historiske perspektiv: den levende mundtlige bekendelse ubrudt ned gennem tiderne. Sagen var imidlertid ikke først og fremmest historisk, men kirkelig. Hovedvægten lå i »vor Troes-Bekiendelse ved Daaben«. Det væsentlige var det værgeløse Ord af vor Herres egen mund, som det lød til enhver i dåbspagtens forsagelse og tro. Grundtvig nåede frem til en erkendelse af, at lægfolkets bekendelse af troen ved dåben var »det ægte christelige«.

Denne udvikling blev senere udtrykt i skriftet »Om Daabs-Pagten« (1832). Det var synspunkter, Grundtvig fastholdt i 1830'ernes ritualsag og i selve debatten om bevarelse af Djævforsagelse og dåbspagt i det eksisterende dåbsritual, og udviklingslinien går tilbage til årene omkring 1825.<sup>65</sup>

## Noter

<sup>1</sup> »Saa svarer jeg da dem, der sige, det er baade afgudisk og uchristeligt at kalde Jesus Christus Gud med Faderen og at tilbede Ham. I tage mærkeligt feil, i det Mindste, naar I sige, det er uchristeligt; thi det er eder,

saavelksom mig, det er os alle vitterligt, at saalænge der var Christne til, saalænge var der ogsaa Folk, som døbtes i Navnet Faderens, Sønnens og den Hellig-Aands, saalænge var der ogsaa Folk, som bekiendte, at Jesus Christus var den Guds eenbaarne Søn, Gud med Faderen, paa hvis Ord de lod dem døbe, i hvis Navn de knælede, i hvis Navn de ved Daaben annammede Guds Aand med Syndernes Forladelse, i hvis Legems og Blods Samfund de fandt det evige Liv, som Guds Naadegave i ham, i Christo Jesu, vor Herre; see, det er, hvad I ikke kan nægte uden at at blive til Latter for hinanden og for Menigheden, det er, hvad Kirkens Fiender bevidne ligesaa højrøstet, som dens Venner, det er den apostoliske Troes Bekiendelse, som er beseiglet med alle deres Blod, som udgiød det for vor Herres Jesu Christi Vidnesbyrd, det er den Troes-Bekiendelse, som vi endnu finde i alle christne Menigheder...«. *N.F.S. Grundtvigs Udvalgte Skrifter* (udg. H. Begtrup), 1906, bd. IV, s. 393. Jf. *Grundtvig og grundtvigianismen i nyt lys*, 1983 (udg. Chr. Thodberg og A. Pontoppidan Thyssen), s. 228f.

- 2 Senere fortsætter Thaning: »Grundtvig kunne være blevet stående ved, at kirken var før bogen, ånden før bogstaven og at det var kirkens ånd, der gennem dåb og nadver havde indlemmet ham i Kristi legeme...Kaj Baagø [*Grundtvig-Studier*, 1957, s. 36ff, især s. 44] nævner...at »det nye kirkesyn er en realitet, inden den egentlige opdagelse«. Mere gør han ikke ud af det. Men er den første opdagelse ikke den »egentlige«? Uden den var den anden [dvs. den apostolske trosbekendelse som Kristusvidnesbyrdet og som kirkens grundvold] kun blevet et våben i kirkekampen, et kætterjagtsmiddel...Først da Grundtvig i 1832 opgav at være apologet, fordi han opdagede, at kristendommen kun kunne forsvares af kirkens herre selv, blev trosbekendelsen ved dåben til det værgeløse ord af vor Herres egen mund«. *Grundtvig-Studier* 1981, Kaj Thaning, »Den »mageløse opdagelse«s tilblivelse«, s. 9,13-15,23, 27f. Jf. Grundtvig-arkivets fasc. 97 samt 106.
- 3 *Grundtvig-Studier*, 1981, Kaj Thaning, s. 27-29.
- 4 *Grundtvig og grundtvigianismen i nyt lys*, 1983, s. 240ff. Her viser A. Pontoppidan Thyssen først og fremmest, at Grundtvig efterhånden efter 1825 ikke blot vendte sig mod rationalismen, men også mod hele den lutherske skrifteologi. Det gælder ikke blot afhandlingerne i »Theologisk Maanedsskrift« i årene 1826-27 (jf. denne artikel note 44), men endvidere prædikensamlingen »Søndags-Bogen« - i det tredje bind, som udkom i 1831; jf. denne artikel note 54.
- 5 *Grundtvig-Studier*, 1957, Kaj Baagø, »Grundtvigs Mageløse Opdagelse. Et bidrag til dens tilblivelseshistorie«, s. 38.

- <sup>6</sup> Kirkehistorikeren prof. J. Oskar Andersen finder ikke, at Grundtvigs omtale af tidens »Oplysning« som en eudaimonisme er korrekt, for »Kant overvandt dog Eudaimonismen og fastslog netop de aandelige og evige Værdier, og Teologerne betoner siden da i højeste Grad det usynliges og eviges (det intellektuelles, mentales og moralskes) Ret«. J. Oskar Andersen, *Dansk Kirkeliv*, 1925, »Om »Kirkens Gienmæle« 1825«, s. 124ff., citat, s. 128. Endv. H. Begtrup, *N.F.S. Grundtvigs kirkelige Syn 1825. En historisk Indledning*, 1901, s. 132ff., citat s. 134.
- <sup>7</sup> »Og der Tidens Fylde kom, fødtes Jesus Christus til Verden. Betragte vi Jesus med Hensyn paa Menneskene, da trængte han ikke selv til Forsoning; thi ingen Brøde besværede nogensinde hans Samvittighed«. »Hvorledes vi da end betragte Jesus med Hensyn paa Gud og Mennesker, saa er og bliver han ene og allene den, hvis Forhold til Faderen paa den ene Side og Børnene paa den Anden just er saadant, som det maa og skal være hos den, der skal kunne træde frem som den sande Mægler og Forsoner; Jesus er ene den, i hvis Død alle Mennesker.....allene kunde finde den Trøst og Beroligelse, som den menneskelige Naturs Trang til Forsoning fordrer«. N. Faber, *Tolv Prædikener. Et Forsøg til sand Christendoms Bestyrkelse mod Tvivl og Vildfarelser*, 1825, s. 264, 269-71 (citat), 273f., 275f., 281.
- <sup>8</sup> Jens Rasmussen, *Kampen for indflydelse i statskirken, Nicolai Faber, Fyns biskop 1834-1848*, 1996, s. 33-44, citat, s. 38.
- <sup>9</sup> J. Rasmussen, *Kampen for indflydelse i statskirken*, 1996, s. 45.
- <sup>10</sup> J. Oskar Andersen understreger, at en række anselige teologer og præster før 1825 nåede frem til at prædike Kristus som Frelseren og Forløseren, selvom Skriften skulle udlægges »fornuftigt« ved hjælp af filologi og historie. Denne udvikling kan skyldes Kant, Fichte eller romantikken eller særlige personlige oplevelser, mener Oskar Andersen. J.P. Mynster kunne sige, at Kant gjorde en Johannes Døbers gerning hos hans slægtled af teologer og præster. J. Oskar Andersen, »Om »Kirkens Gienmæle« 1825«, s. 137f.
- <sup>11</sup> Hal Koch, *Den danske kirkes historie*, bd. 6, 1954, s. 190-96: »Det er et Grundtræk i Müllers som i Mynsters og i næsten alle disse Overgangsmænds Teologi, at Loven er det første Trin paa den Stige, der fører frem imod Evangeliet og det evige Liv. Loven tjener ikke til at nedbryde og sønderknuse, den er med til at bygge op, udtrykt i Skriftens Ord og i Hjerternes Trang. Hertil svarer det da ganske, at Fornuften stemmer overens med det supranaturale, at den saa at sige kan indse Nødvendigheden af den Aabenbaring, som ligger ud over Fornuften«.

- <sup>12</sup> Holger Begtrup udtrykker det således: »Hvor kraftigt hans kirkelige Genmæle end var, saa maa det dog erkendes, at det rigtige og det vrangt var sammenblandet paa en saadan Maade, at han selv ikke var uden Skyld i, at det ikke lykkedes ham med eet Slag at klare det store Livsspørgsmaal, som han havde fundet Løsningen paa, og det derfor ikke var uforskyldt, at Kampen i første Omgang endte med et Nederlag for ham selv«. H. Begtrup, *N.F.S. Grundtvigs danske Kristendom*, 1936, bd. 1, s. 9f. Endv. J. Oskar Andersen, »Om »Kirkens Gienmæle« 1825«, s. 141f.
- <sup>13</sup> Om H.N. Clausens værk kan generelt henvises til Jørgen Larsen, *H.N. Clausen. Hans Liv og Gerning*, 1945. Heri bliver Clausens værk alene refereret og beskrevet (s. 126ff.), og i sit afsnit om »Kirkens Gienmæle« støtter Jørgen Larsen sig (s. 146ff.) først og fremmest til Anders Nørgaard, *Grundtvigianismen*, bd. I, 1935, s. 31ff.
- <sup>14</sup> *N.F.S. Grundtvigs Udvalgte Skrifter*, (udg. H. Begtrup), 1906, bd. IV, s. 397f.
- <sup>15</sup> *N.F.S. Grundtvigs Udvalgte Skrifter*, 1906, bd. IV, s. 400.
- <sup>16</sup> H.N. Clausen, *Catholicismens og Protestantismens Kirkeforfatning, Kirkelære og Ritus*, 1825, s. 323, jf. s. 11, 68. If. J. Larsen, *H.N. Clausen. Hans Liv og Gerning*, 1945, s. 143, i øvrigt s. 126-46, især vedr. inspiration fra den tyske teolog Fr. Schleiermacher. Endvidere *Grundtvig og grundtvigianismen i nyt lys*, 1983, s. 230.
- <sup>17</sup> I værket polemiserede Clausen imod den voksende »orthodoxe« lutherdom, som på dette tidspunkt prægede Grundtvig og hans venner - Clausens tone var både »overlegen og arrogant«, mener Kaj Baagø, *Magister Jacob Christian Lindberg*, 1958, s. 82f.
- <sup>18</sup> *N.F.S. Grundtvigs Udvalgte Skrifter*, 1906, bd. IV, s. 402-407.
- <sup>19</sup> H.N. Clausen, *Catholicismens og Protestantismens Kirkeforfatning, Kirkelære og Ritus*, 1825, s. 1, 2-3 og 7.
- <sup>20</sup> *Kirkeretsantologi*, 1997, Hans Raun Iversen, »Menighedsforståelsen og det repræsentative demokrati«, s. 82. J. Rasmussen, *Kampen for indflydelse i statskirken*, 1996, s. 97ff. vedr. H.N. Clausens synodalforslag.
- <sup>21</sup> *N.F.S. Grundtvigs Udvalgte Skrifter*, 1906, bd. IV, s. 407.
- <sup>22</sup> *N.F.S. Grundtvigs Udvalgte Skrifter*, 1906, bd. IV, s. 410.

- <sup>23</sup> Grundtvig citerer fra H.N. Clausen, *Catholicismens og Protestantismens Kirkeforfatning*, 1825, s. 298-311.
- <sup>24</sup> J. Rasmussen, *Kampen for indflydelse i statskirken*, 1996, s. 54.
- <sup>25</sup> *N.F.S. Grundtvigs Udvalgte Skrifter*, 1906, bd. IV, s. 412.
- <sup>26</sup> *N.F.S. Grundtvigs Udvalgte Skrifter*, 1906, bd. IV, s. 418, 420f.
- <sup>27</sup> *N.F.S. Grundtvigs Udvalgte Skrifter*, 1906, bd. IV, s. 413-417.
- <sup>28</sup> Om Clausens holdninger se J. Rasmussen, *Kampen for indflydelse i statskirken*, 1996, s. 68ff. Endv. *N.F.S. Grundtvigs Udvalgte Skrifter*, 1906, bd. IV, s. 422-428.
- <sup>29</sup> Kaj Baagø, *Magister Jacob Christian Lindberg*, 1958, s. 92. Jf. H.J.H. Glædemark, »N.F.S. Grundtvigs Nedlæggelse af Præsteembedet i 1826«, *Kirkehistoriske Samlinger* 6. rk., bd. III, 1940, s. 201ff.
- <sup>30</sup> J. Oskar Andersen, »Om »Kirkens Gienmæle« 1825«, s. 184ff. Jf. denne artikel note 44.
- <sup>31</sup> »Og nu var Sorgen slukt, nu var min Bedrøvelse forvandlet til Glæde, thi nu kunde jeg svare hvert Menneske, som spurgte mig, hvad der i Grunden var den sande, dvs. ægte Christendom, uden at forlange Tro paa min Ærlighed, end sige paa min Tro, min Kundskab og min Indsigt...De Sprænglærde maa nu lade saa haant om dette, den ganske christelige Kirkes Vidnesbyrd, som de vil, det er dog lige vist og lige indlysende, at et gyldigere Vidnesbyrd om, hvad de Christne troede og haabede, altsaa om den sande, dvs. ægte Christendom, kan der ikke gives, og Magen dertil lader sig med al muelig Lærdom umuelig finde i al Verdens Bøger«. *Theologisk Maanedsskrift*, udg. N.F.S. Grundtvig og A.G. Rudelbach, 1826, bd. 5, s. 247-57, især s. 253f. Endv. *Grundtvig-Studier*, 1981, s. 8ff. - Thaning mener, at de første tre stykker i denne afhandling er skrevet før hans »mageløse Opdagelse« af Apostolicum som kirkens grundvold, mens det fjerde stykke - som der her er citeret fra - er skrevet i sammenhæng med denne opdagelse.
- <sup>32</sup> Dette levende vidnesbyrd kunne »seierrig...() føres i Marken mod et saa levende og tusindmundet Vidnesbyrd, som det, at man hverken af Skriften eller af Kirke-Historien kan see, hvad der er ægte Christendom, saasomt man dertil vil regne mere end hvad Fornuften ogsaa lærer, altsaa end hvad man veed, er ikke Christendom!« *Theologisk Maanedsskrift*, 1826, bd. 6, s. 22ff.

- <sup>33</sup> Jf. denne artikel note 4.
- <sup>34</sup> *Theologisk Maanedsskrift*, 1826, bd. 6, s. 35-39; jf. s. 131-37.
- <sup>35</sup> *Theologisk Maanedsskrift*, 1826, bd. 7, s. 230. Jf. brevveksling mellem N. Faber og Grundtvig i 1825, J. Rasmussen, *Kampen for indflydelse i statskirken*, 1996, s. 52-57. Endv. Kaj Baagø, »Er kirkelig polemik nedbrydende?«, *Grundtvig-Studier* 1957, s. 51ff
- <sup>36</sup> *Theologisk Maanedsskrift*, 1826, bd. 6, s. 117-19.
- <sup>37</sup> *Theologisk Maanedsskrift*, 1826, bd. 6, s. 139-41.
- <sup>38</sup> *Theologisk Maanedsskrift*, 1826, bd. 6, s. 147.
- <sup>39</sup> *Theologisk Maanedsskrift*, 1827, bd. 8, s. 226.
- <sup>40</sup> *Theologisk Maanedsskrift*, 1827, bd. 8, s. 227.
- <sup>41</sup> *Theologisk Maanedsskrift*, 1827, bd. 8, s. 229.; jf. bd. 9, s.144-148. Her var tale om en afvisning af prof. Clausens og præsternes exegetiske pavedømme ud fra Skriften. Prof. Oskar Andersen mener, at Grundtvig efterhånden i kampens hede fik stillet forholdet mellem Skriften og »Troens Bekiendelse« så ensidigt op, at det »afspærrede ham for at værdsætte den nytestamentlige Forstaaelse af Kirken som en synlig Virkelighed og en aktiv »Husholdning«, for hvis Opgaves Løsning alle Medlemmer (ogsaa selvfølgelig Lægfolket) har Ansvar«. Se »Om »Kirkens Gienmæle« 1825«, s. 181.
- <sup>42</sup> *Theologisk Maanedsskrift*, 1827, bd. 8, s. 28ff. (første del), 136ff. (anden del). Tredie del blev pålagt censur og udkom først i 1866 - se *N.F.S. Grundtvigs Udvalgte Skrifter*, 1907, bd. V, s. 95ff., jf. s. 45ff.
- <sup>43</sup> *Theologisk Maanedsskrift*, 1827, bd. 10, s. 147-48.
- <sup>44</sup> A. Pontoppidan Thyssen har ikke medtaget de her nævnte to artikler om prof. Delbrücks skrift i det han kalder »den afgørende udvikling« i tilblivelsen af Grundtvigs anskuelse. Se *Grundtvig og grundtvigianismen i nyt lys*, 1983, s. 240.
- <sup>45</sup> I sin anmeldelse bebrejder Grundtvig professor Delbrück, at han kun vil grunde trosbekendelsens ret som trosregel på kirkefædrenes vidnesbyrd, og helt ser bort fra Skriften. Grundtvig mente, at kirkefædrenes vidnesbyrd om

bekendelsen var svagere end om Skriften. Men selv ville Grundtvig med hensyn til trosreglen dog ikke bygge på Skriften ligeså lidt som på kirkefædrene - men han understregede, at havde vi ikke kirkefædrenes vidnesbyrd, i særdeleshed de ældste (evangelister og apostle), »da havde det Ny Testamente ligesaa lidt i Christi Kirke at gøre, som Nikodemi Evangelium eller Petri Aabenbaring«. Her kunne menigheden ikke grunde sin tro. For skønt de lutherske teologer udelukkende holdt sig »til Troen og til Bibelens tydelige Udsagn«, så blev »Kirkens og Menighedens aabenbare, mundtlige Vidnesbyrd om Troens Grund« både af dem og af »Papisterne« sammenblandet »med alt mundtligt eller skriftligt Efterladenskab af skrinlagte Martyrer, Paver, Bisper, Abbeder, under Navn af Tradition«. *Theologisk Maanedsskrift*, 1828, bd. 12, s. 66-75.

<sup>46</sup> J. Oskar Andersen, »Om »Kirkens Gienmæle« 1825«. I artiklen udtaler Oskar Andersen: »For mig er det utvivlsomt, at der er tabt ved, at Grundtvig har forladt sit oprindelige Udgangspunkt og Formaal: at ville bevise Kristus-Troens Oprindelighed i Kirken, og har opgivet det nøje Sammenhør af det skriftlige og mundtlige Vidnesbyrd.« (s.192)

<sup>47</sup> *Theologisk Maanedsskrift*, 1828, bd. 12, s. 241 - Grundtvigs anmeldelse af N. Fabers skrift, »Om Troesbekiendelsens Eneret til at bestemme, hvad der er sand Christendom og ægte christeligt«. Om dette skrift, se J. Rasmussen, *Kampen for indflydelse i statskirken*, 1996, s. 57-60 - heri er Grundtvigs anmeldelse ikke omtalt.

<sup>48</sup> *Theologisk Maanedsskrift*, 1828, bd. 12, s. 33; jf. Henning Høirup, *Grundtvigs Syn på Tro og Erkendelse*, 1949, s. 329ff.

<sup>49</sup> *Theologisk Maanedsskrift*, 1828, bd. 12, s. 71-75.

<sup>50</sup> Kaj Baagø, *Magister Jacob Christian Lindberg*, 1958, s. 169ff.

<sup>51</sup> Kaj Baagø, *Magister Jacob Christian Lindberg*, 1958, s. 196ff.

<sup>52</sup> Johs. Pedersen, »Om djævforsagelsen ved dåben. Jac. Chr. Lindberg mod H.G. Clausen«, *Dansk teologisk Tidsskrift*, 1956, s. 95, 97.

<sup>53</sup> I 1783 var dåbsritualet blevet nænsomt revideret af biskop N.E. Balle og optaget i Kirkeritualet (1685). Således kom der en ny indledning, der knyttede dåbens nødvendighed til arvesynden, hvor den tidligere var knyttet til eksorcismen, som var gledet ud. Endelig nyformulerede Balle korstegningen, idet han henviste til Kristi kors, hvorved han afdæmpede korstegningens magiske karakter. Grundtvigs udgangspunkt var dette reviderede dåbsritual, og han lod sig inspirere f.eks. i salmen »Sov sødt Barnlille«.

- Chr. Thodberg, *En glemt dimension i Grundtvigs salmer*, 1969, s. 16ff, 20ff., især s. 21.
- <sup>54</sup> Jf. udgivelsen af »Søndags-Bogen« i 1831, det tredje bind, hvori Grundtvig fastslår i opgør med den lutherske skrifteologi, at den sande kristendom ikke er identisk med Skriften, men er kirketroen på dåbspagten grund. I dette tredje bind præsenterede Grundtvig sin kirkelige anskuelse for danne- de læsere. Der er tale om omhyggeligt udarbejdede »Prædiken-Studier«. *Grundtvig og grundtvigianismen i nyt lys*, 1983, s. 246ff.
- <sup>55</sup> *N.F.S. Grundtvigs Udvalgte Skrifter*, 1907, bd. V. »Om Daabs-Pagten«, 1832, s. 366-371.
- <sup>56</sup> Johs. Pedersen, »Om djævelforsagelsen ved dåben. Jac. Chr. Lindberg mod H.G. Clausen«, *Dansk teologisk Tidsskrift*, 1956, s. 93ff., 106ff. Om de fynske præsters positive holdning til en ritualrevidering, se denne artikel note 64.
- <sup>57</sup> H.J.H. Glædemark, *Kirkeforfatningsspørgsmaalet i Danmark indtil 1874*, 1948, s. 60ff.
- <sup>58</sup> J. Rasmussen, *Kampen for indflydelse i statskirken*, 1996, s. 132ff., 136, 154, 193f.
- <sup>59</sup> Dette havde Grundtvig i en samtale endda foreslået biskop P.E. Müller (Roskilde) som sidste udvej, da han ikke kunne overtale biskoppen til at give sig en særlig tilladelse til sakramentforvaltning i Frederikskirken. Kaj Baagø, *Magister Jacob Christian Lindberg*, 1958, s. 178ff.
- <sup>60</sup> *N.F.S. Grundtvigs Udvalgte Skrifter*, 1907, bd. V. »Om Daabs-Pagten«, 1832, s. 373.
- <sup>61</sup> J. Rasmussen, *Kampen for indflydelse i statskirken*, 1996, s. 130f., 132ff.
- <sup>62</sup> *N.F.S. Grundtvigs Udvalgte Skrifter*, 1907, bd. V. »Om Daabs-Pagten«, 1832, s. 371-375.
- <sup>63</sup> Se *N.F.S. Grundtvigs Udvalgte Skrifter*, 1906ff., bd. IV, »Kirkens Gien- mæle« (1825), s. 397f., bd. V, »Om Daabs-Pagten« (1832), s. 373-75, bd. VIII, »Den danske Stats-Kirke upartisk betragtet« (1834), s. 61f., 62-64, 67, 73f., 75f., 82f., 85f., 89-95, 96f. og bd. VIII, »Om Religions-Forfølgelse« (1842), s. 460ff., s. 473. Jf. Th. C. Lyby, »Grundtvigs tanker om præstefri- hed - og grundtvigianernes«, i *Festskrift til Jakob Balling*, 1993, s. 216ff.



og A. Pontoppidan Thyssen, »Grundtvigianismen og I.C. Christensens folkekirke«, I-II, *Dansk Kirketidende* nr. 23-24/1993, s. 340ff, 362ff.

- <sup>64</sup> Jf. Kaj Thanings omtale, denne artikel s. 1f.
- <sup>65</sup> Se vedrørende ritualdebatten: Holger Bernt Hansen, *Fynske Præstekonventer, Studier over den fynske Geistlighed 1809-1848*, 1965, s. 59ff.; Kaj Baagø, *Magister Jacob Christian Lindberg*, 1958, s. 205ff., 318ff.; J. Rasmussen, *Kampen for indflydelse i statskirken*, 1996, s. 125ff.